

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

“MILLIY QADRIYATLAR DIALEKTOLOGIK
ATLASI – TARIXNI O‘RGANISHDA MUHIM
MANBA”
MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIIY-AMALIIY
ANJUMAN
MATERIALLAR TO‘PLAMI



Navoiy - 2024

	XI-XII asr yozma yodgorliklarida o'g'uz til birliklarining radiatsiyasi	
15.	Sh.M.Alimova Xorazm viloyati o'zbek shevalarini areal o'rganish muammolari	57
16.	N.Raxmonov Navoiy viloyati o'zbek shevalarining morfologik xususiyatlariga doir	59
17.	G.M.Norova Ozarbayjon shevalarida o'zlashgan leksik qatlam	61
18.	J.U.Yuldashev Dialektizmlarning lingvopoetik xususiyatlari	63
19.	M.X.Suvanova Navoiy viloyatidagi toponimlarning grammatik xususiyatlari (navbahor tumani misolida)	66
20.	N.Muhammadiyev Kitob vohasining quyosh sistemasi bilan payt ma'nosini ifodalovchi so'zlarning arealiga doir	72
21.	M.X.Suvanova Oilaviy-maishiy marosimlarga oid etnografizmlarning areali	73
22.	Z.R.Tillabayeva Samarqand viloyati qarluq shevalari va ular leksikasidagi paronimlar yuzasidan mulohazalar	79
23.	R.A.Suvonova, D.Rustamova Qipchoq lahjasiga xos harakat fe'llari	82
24.	M.I.Bobotayev "O'zbek tilining izohli lug'ati" dagi dialektal leksikaning parametrik tahlili masalasi xususida	85
25.	S.L.Yoqubov O'zbek areal lingvistikasida qarluq lahjasining paydo bo'lish ildizi va tarixiy taraqqiyoti	89
26.	O'.A.Odiljonova Qipchoq sheva arealining undoshlari xususida (Norin shevasi misolida)	91
27.	A.A.Allaberdiyev, Ch.Jumayeva Ijtimoiy tilshunoslik	95
28.	M.E.Orifova Yetti raqami asosida shakllangan frazemalarning badiiy matnlarda qo'llanish xususiyatlari	96
UCHINCHI SHO'BA		
TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI: MUAMMO, YECHIM, ISTIQBOLLAR		
29.	Xədicə Heydərova Vaqifin dilində bəzi semantik və qrammatik xüsusiyyətlər	100
30.	Sevinc Səfərova Azərbaycan ədəbi dili və köməkçi adlar	105
31.	T.H.Asadov O'zbek va turk tillari ayrim grammatik hodisalarining integratsiyasi va	110

	differentiatsiyasi xususida	
32.	I. O‘.Dilmanov Turkiy tillar leksikasini qiyosiy tadqiq etish masalalari	113
33.	F.Maxmudova, G.Toshtemirova Jahon tilshunosligida mualliflik lug‘atlarining paydo bo‘lishi	115
34.	Sh.Kurbanova O‘zbek va turk tilidagi olmoshlar integratsiyasi va differentsiatsiyasi	119
35.	D.Sh.Abdurasulova Ergonimlarning onomastik tizimdagi o‘rni va tadqiqi	122
36.	D.Qurbonova Mahmud Koshg‘ariyning „Devoni lug‘otit turk“ asarida qipchoq lahjasida qo‘llaniladigan so‘zlar	125
37.	F.Muxammadiyeva “At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug‘atit turkiya” asaridagi maishiy turmushda ishlatilgan ayrim so‘zlarning qiyosiy o‘rganilishi (“Devoni lug‘atit-turk”, “Shajarai turk”, “tarjumon” asarlari misolida)	127
38.	S.Shermatova "Devoni lug‘otit-turk" asarida uchrovchi zoonimlar tasnifi	130
39.	Турдиев У.К. Миллий қадриятлар диалектологик атласи тарихини ўрганишда муҳим манба	133
4-SHO‘BA TIL VA QADRIYAT: ADABIYOT, FOLKLOR, SAN‘AT		
40.	A.Xolmurodov Qissa janrida g‘oya va obraz	136
41.	O.S.Қаюмов Шомон афсоналарида мифологик хомийлар талқини	141
42.	Н.Турсунова Ўзбек халқ маросимларида урф-одат ва иримлар талқинига доир	144
43.	Z.Jumayev O‘zbek adabiy tilining kamolotida alisher navoiyning o‘rni	148
44.	D.O.Fayziyeva Ajdar obrazining mifologik xususiyatlari	149
45.	M.Xudoyorova Ma‘no tuhfasi dan iborat kishvar	151
46.	Z.O.Quvonov Alisher Navoiy “Xamsa”si germeneytikasi	154
47.	M.N. Sanoyeva Ertaklarda so‘z sehri	158
48.	M.M.Axmedova O‘zbek va rus afsonalarida tanimaslik motivi kommunikativ vazifalari aspektida	160
49.	F.Nizomov	164

kateqorial xüsusiyyətlərini özlərində əsasən ehtiva etsəydi onlara da köməkçi isimlər kimi yanaşmaq olardı. Düşünürük ki, əksər hallarda köməkçi adlar kimi izah olunan *qarşı, qabaq, qıraq, aşağı, yuxarı, arxa* sözləri bütün hallarda zərfdir. *Dal, dib, uc, yan, böyür, alt, üst, ara, kənar, iç* və digər sözlər isə müasir Azərbaycan dilində mücərrəd məkan anlayışı ifadə edən isimlər kimi öyrənilə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində köməkçi ad deyilən sözlər qrupu yoxdur, həmin sözlərin isimin əsasən yiyəlik və bəzən də çıxışlıq halları ilə işlənməsi isə onların spesifik xüsusiyyətidir ki, bunu da qoşmalama kimi qeyd etmək doğru deyil. Bu problem Azərbaycan dilçiliyində sadəcə olaraq ona görə yaranıb ki, ayn-ayrı mütəxəssislər rus dilçilik ənənəsini mexaniki olaraq dilimizə tətbiq etmişlər. Ə. Abdullayev həmin məsələdən yönlük halın mənşəyindən danışarkən ətraflı bəhs etmişdir [Abdullayev:1992, s.199-207].

Deməli, Azərbaycan dilində qoşmaların tərkibində “köməkçi adlar” deyilən xüsusi bir qrupun verilməsi düzgün deyil və əvvəlki səhifələrdə də göstərdiyimiz kimi, onların bir qismi zərfin, bir qismi isə ismin payına düşür. İsimə daxil olanları isə köməkçi isim yox, isimin bir məna növü kimi izah olunması daha düzgün olardı. Bir də həmin sözlər abstrakt məkan anlayışını həmişə birləşmə daxilində ifadə etdiyindən, onların morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi təqdim olunması daha məqsədə müvafiqdir. Onların ismə aid olanlarını isim bəhsində, zərfə aid olanlarını isə zərfin içərisində izah etmək lazımdır və həmin sözlərin mətnə qoşma kimi çıxış etdiyini də göstərmək məsələnin mahiyyətini açdı. Ancaq bir məsələ də var ki, həmin sözlərin hamısı tarixən isim olduğundan, hal-hazırda zərf kimi formalaşanlarında da ilkin mənanın izləri müşahidə olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, 330 s.
2. Aslanov A.Ə. Qoşma və ismin yiyəlik halı məsələsi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, 1978, № 4, s. 67-72
3. Aslanov A.Ə. Tabelilik bağlayıcılarının mürəkkəb cümlələrdə rolu. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri” kitabı. Bakı, 1983, s. 67-72.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, 1978, 306 s.
5. Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan dilində “yox” sözü və onun derivatları haqqında. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, X cild, 1957, s. 5-40.
6. Çobanzadə B., Ağazadə F. Türk qrameri. Bakı, 1929, 202 s.
7. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, 285 s.
8. Cəlilov F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 1983, 287 s.
9. Cəfərov S., Abbasov Ə., Quliyev D. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1941, 184 s.

O'ZBEK VA TURK TILLARI AYRIM GRAMMATİK HODISALARINING INTEGRATSIYASI VA DIFFERENSIYASI XUSUSIDA

*Asadov To'liqin Hamroyevich,
Buxoro davlat universiteti,
O'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrasi dotsenti, f.f.n.*

Tarixchi olimlar – mutaxassislar ota-bobolarimiz sanalgan turkiy uruglar paydo bo'lgan dastlabki davrni miloddan oldingi o'ninchi ming yillikka bog'laydilar. Demakki, turkiy og'zaki til ham shu davrlarga borib taqaladi. Tilimizning eng qadimgi tarixiga

bag'ishlangan dastlabki ma'lumotlar Xitoy ("Shimoliy sulolalar tarixi"), yunon (Gerodotning "Tarix" kitobi), arab manbalarining (jumladan, Rashiddinning "Jome' ut-tavorix") yozma yodgorliklarida uchraydi [4,7-9]. Ko'rinadiki, turkiy tillar uzoq tarixga ega.

Ma'lumki, til ellarni ellarga, xalqlarni xalqlarga, bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, dillarni dillarga mustahkam bog'lovchi rishta sanaladi. Bir qancha ajdodlar ko'z o'ngida shakllanib, sayqal topgan hamda dunyo tillari orasida o'zining serjiloligi, ko'p ma'noligi bilan munosib o'rin egallagan turkiy tillarni yaratuvchilari, ijodkorlari ulug' ajdodlarimiz hisoblanishadi, albatta. Turkiy tillar o'zining boy tarixiga, uzoq va yaqin o'tmishiga ega.

Turkiy tillar deganda Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bir chiziq bo'ylab cho'zilgan ulkan geografik hududda tarqalgan o'zbek uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, saxa (yoqut), tuva, xakas, oltoy, karagas, shor, turkman, ozarbayjon, turk, gagauz, tatar, boshqird, chuvash, karaim, no'g'ay kabi 25 dan ortiq til nazarda tutiladi. Bu tillar genetik yaqinligi, tarixiy taraqqiyoti bilan o'zaro bog'liq. Turkiy tillar bir-biriga fonetik, leksik, grammatik jihatdan juda yaqin bo'lib, bir oilaga mansub tillar sanaladi.

O'zbek va turk tillari ham necha zamonlardan beri qadimgi turkiy tildan oziqlanib, yashab keldi. Nisbatan keyingi davrlarda bu ikki til vakillari yashash hududi, hayot tarzi o'z-o'zicha kechgani bois mazkur tillar doirasida ayrim farqlanishlar ham yuz berdi.

Hozirgi kunda o'zbek lafzida so'zlovchilar dunyoning ko'pgina davlatlarida, jumladan, Germaniya, AQSH, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy, Afg'oniston, O'rta Osiyoning turli hududlarida istiqomat qilmoqda. Shuningdek, mamlakatimiz ravnaqi bilan birga, bu tilni – o'zbek tilini organishni istovchilar soni ortib bormoqda. Rivojlangan davlatlar (AQSH, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya, Fransiya, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya) da Markaziy Osiyo madaniyati, dini, ma'naviy olami, xususan, tilini o'rganishga ixtisoslashgan bo'limlar, muassasalar keng faoliyat ko'rsatyapti. Xuddi shuningdek, bugungi kunda zamonaviy turk tili qo'llanish doirasi juda tez o'sib borayotgan tillardan biri sanaladi. Bu tilda so'zlovchilar, asosan, Turkiyada, shuningdek, Iroq, Suriya, Eron, Ruminiya, Bolgariya, Gretsiya, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya, Niderlandiya, Fransiya, Kipr oroli, Makedoniya, O'rta Osiyo va boshqa yurtlarda istiqomat qilishadi. Adabiy turk tili XIX asr o'rtalaridan shakllana boshlagan, XX asrning 20-yillaridagi islohotlardan so'ng turk adabiy tili umumxalq so'zlashuv tili bilan yaqinlashtirilgan.

Ma'lumki, o'zbek va turk tillari bir oila, ya'ni turkiy tillar oialisiga tegishli bo'lgani bois ularning grammatik tuzilishi ham bir-biri bilan juda uyg'un. Har ikkala til ham agglyutinativ tillar guruhiga mansub. Shuning uchun so'zga har qanday grammatik shakl qo'shilganda so'zning dastlabki shakli saqlanadi, ma'nosiga putur yetmaydi, so'zga ketma-ket ulanayotgan affikslar bir-biridan osonlik bilan ajraladi.

Ahamiyatlisi shundaki, ulug' bobomiz Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devon-u lug'atit turk" asarida turk tili va ularning o'ziga xos tabiati haqida bir qator ma'lumotlar keltiradi[3]. Turkiy lahjalar orasidagi fonetik, morfologik, leksik-semantik va uslubiy farqlanishlarni misollar orqali ko'rsatib o'tadi.

O'zbek va turk tili o'rtasidagi asosiy farq – o'zbek adabiy tili turkiy tillarning qarluq (qarluq-chigil) guruhi hamda turk adabiy tili esa o'g'uz guruhiga mansubligida ko'rinadi.

O'zbek va turk tillarining o'zaro farqli jihatlari manbalarda ikki asos bilan belgilanadi: a) tabiatan farqlilik; b) har ikkala tilning ichki taraqqiyoti tufayli orttirilgan farqlar.

O'zbek va turk tillarining farqli jihati singarmonizm bilan ham bog'liq. O'zbek adabiy tilida singarmonizm qonuni sust kechadi (ko'p o'rinda buziladi). Turk tilida esa singarmonizmga qat'iy amal qilinadi.

O'zbek imlosida morfologik prinsip yetakchilik qilsa[5], turk tili imlosida esa eski o'zbek tilida bo'lgani kabi talaffuzda qanday bo'lsa, yozuvda ham deyarli shunday yoziladi (fonetik prinsip talablariga muvofiq).

O'zbek va turk tili alifbosidagi tovushlar miqdori va sifatiga ko'ra ham farqlanadi (ko'pgina turkiy ntillarga o'xshab turk tilida ham 8 ta unli, 21 ta undosh mavjud).

Turk tilida singarmonizm qonuni amal qilgani bois har bir qo'shimcha so'z asosi tabiatiga bog'liq holda fonetik variantlardan iborat bo'ladi[1;2;6;7]. Masalan, turk tiliga ko'plik shakli *-lar, -ler*, egalik qo'shimchasi *-im, -im, -um, -um* kabi fonetik variantlarga ega.

O'zbek va turk tillaridagi qo'shimcha shakllar sifat va miqdor jihatdan ham, shuningdek, har ikka tilda ayrim affikslarning qo'llanish chastotasi ham farqlanadi. Masalan, *-ajak/(y)ajak* (turk tilida: *-acak/(y)acak; ecek/(y)ecek*) affiksining qo'llanish chastotasi turk tilida yuqori bo'lsa, o'zbek tilida o'ta passif sanaladi.

Turk tilida qiyosiy daraja hosil qiluvchi *-roq* affiksi mavjud emas, ya'ni turk tilida asliy sifatlarni nisbiy sifatdan ajratib turuvchi morfologik ko'rsatkich yo'q. Bu tilda qiyoslash *daha* yordamchi so'z vositasi bilan hosil bo'ladi: Jumladan: *O benden daha kühük – U mendan kichikroq.*

O'zbek tilida forsiy tillardan o'zlashgan affikslar, jumladan, old qo'shimchalar (*ser-, be-, ba-, bo-, ham-*) bilan yuzaga keluvchi so'zlar faol qo'llanadi. Turk tiliga bu kabi affikslar va ular bilan hosil bo'lgan so'zlar deyarli uchramaydi.

O'zbek va turk tillarida yordamchi so'zlar grammatik jihatdan bir xil vazifani bajarsada, ularda so'z shakli farqlanishi kuzatiladi.

O'zbek tilida ko'makchi fe'li so'z qo'shilmalari (*ko'rib qolmoq, aytib yubormoq, yirtib tashlamoq, o'qib turmoq, aytib chiqmoq* va h.k.) ning qo'llanish doirasi o'ta keng bo'lsa, turk tilida esa buning aksi kuzatiladi.

O'zbek va turk tillarining leksik qatlamida ham qisman farqlanish kuzatiladi. Qadimgi turkiy tilga mansub ayrim so'zlar (jumladan: *alin – peshona, kug'u – oqqush, oksuz – yetim, rushvat – pora* va h.k.) turk tilida saqlanib, o'zbek tilida saqlanmagan yoki o'zbek tilida saqlangan bir qator qadimiy so'zlar turk adabiy tilida kuzatilmaydi.

O'zbek va turk tillari grammatik tabiatini belgilashdagi ayrim tafovutlar quyidagilarda kuzatiladi:

a) o'zbek tilida 6 ta kelishik mavjud bo'lsa, turk tilida 7 ta kelishik qabul qilingan (bosh kelishik – Yalin hali, tushum kelishigi – Belirtme hali, jo'nalish kelishigi – Yonelme hali, o'rin-payt kelishigi – Bulunma hali, chiqish kelishigi – Ayrilma hali, Qaratqich kelishigi – Tamlayan hali; turk tilida – ko'makchi kelishigi – Apac hali, yani *-la, -le; yla, yle* kabi). Ularning tartiblanishi ham qisman farq qiladi.

b) turk tilida o'zbek tilidagidan farqli holda (o'zbek tilida 4 ta mayl bor) 7 ta mayl (kip) ajratilgan.

d) o'zbek tilida harakat nomini hosil qilishda qo'llanuvchi *-sh/ish* affiks shakli turk tilida o'ta kammahsul sanaladi. Mazkur ma'no turk tilida *-ma, -me* affikslari bilan hosil qilinadi; *gitme (ketish), okuma (o'qish)* kabi.

e) turk tilida nisbiy sifatlar uchga bo'lib o'rganiladi: ko'rsatish sifatleri (isharet sifatleri), so'roq sifatleri (soru sifatleri), noaniq sifatlar (belirsizlik sifatleri).

f) sonlar turk tilshunosligida *sifatlarning bir turi* (qismi) sifatida olinib, nisbiy sifatlar tarkibiga kiritiladi.

g) turk tilida olmoshlar ma'no jihatdan to'rt turga ajratilib o'rganiladi.

h) yuklamalar (Sona Gelen Edatlar) turk tilshunosligida alohida yordamchi soʻz turkumi sifatida ajratilmaydi. Ular umumiy shaklda yordamchi soʻzlar guruhiga kiritilib, *Sona Gelen Edatlar (yaʼni soʻzning oxirida keluvchi yordamchi soʻzlar)* deb oʻtiladi.

i) turk tilshunosligida modal soʻzlar alohida oʻrganilmay, undov soʻzlar (Ünlem Edatları) ning bir turi sifatida qaraladi. Undov soʻzlar *ünlem edatları* deyiladi.

j) oʻzbek va turk tillari imlosi (harflar imlosi, asos va qoʻshimchalar imlosi, qoʻshib va ajratib yozish, chiziqcha bilan yozish, bosh harflar imlosi) da ham ayrim farqlanishlar mavjud. Masalan, chiziqcha bilan yozish imlosida oʻzbek tilida juft, takror soʻzlar, tartib sonlar chiziqcha bilan yozilsa, turk tilida ular chiziqchasiz yoziladi. Masalan: *ota-ona – baba anne, koʻp-koʻp – bol bol, 2-uy – 2. ev* va h.k. Turk tilida ortirma darajadagi sifatlar ham chiziqchasiz, odatda, qoʻshib yoziladi: *yemyeşil – yam-yashil, koʻm-koʻk – masvavi, kıpkırmızı – qıp-qizil, uzun mu uzun – uzundan uzun, tatlı mı tatlı – shirindan şirin* va b.

k) Oʻzbek tilidagi juft va qoʻshma alohida-alohida tuzilish turlari turlar turk tilida alohida tur sifatida oʻrganilmaydi. Yozilishida esa chiziqchasiz yoziladi: *açık açık (ochiq-ochiq), abuk sabuk (tez-tez)*.

Xullas, bu kabi juzʼiy holatlarni, yaʼni qisman farqlanishlarni yana davom ettirish mumkin. Ammo bu kabi holatlar oʻzbek va turk tillarining umumiy, oʻta oʻxshash tomonlari ham mavjudligini inkor eta olmaydi, albatta.

ADABIYOTLAR

1. Hamidov X., Turk tili grammatikasi. Morfologiya. –T.: Fan va texnologiya. 2006.
2. Hamidov X.X., Tilavov A.X., Yildirim H. Turk tilidan mashqlar toʻplami. Türkçe Aliştirmalar kitabi. –T.: Voris-nashriyot, 2009.
3. Кошгарий М. Девон-у луғатит турк. I том, –T., 1960.
4. Rahmonov N., Sodiqov Q. Oʻzbek tili tarixi. Darslik. –T.: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2009.
5. Sayfullaeva R. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. –T., 2010.
6. Sodiqov Q., Hamidov X., Xudoyberganova Z., Aminova L. Turk tili. –T., 2005.
7. Xudoyberganova Z., Hamidov X., Turk tilining nazariy grammatikasi. –T., 2010.

TURKIY TILLAR LEKSIKASINI QIYOSIY TADQIQ ETISH MASALALARI

*Dilmanov I. Oʻ.,
Nukus DPI dotsenti, filologiya fanlari nomzodi*

Maʼlumki, muayyan ikki va undan ortiq qardosh tillarni qiyosiy tahlil etish muhim masalalardan biridir. Chunki qardosh tillarni ilmiy oʻrganish, ularning qardoshligini belgilash, tillarning paydo boʻlishidagi umumiy jihatlarni aniqlashda muhim rol oʻynaydi. Muhimi, qardosh tillar materiallarini qiyosiy tahlil qilish - tillar oʻrtasidagi mushtaraklik hamda oʻzgachaliklarni aniqlash imkonini tugʻdiradi. Bu esa muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki tillar oʻrtasidagi oʻzgachaliklarni bilish lisoniy interferensiyani engib oʻtishda, yaʼni tillarni oson oʻzlashtirishda imkon yaratadi. Bunday ishlarning tarjimachilik qonuniyatlarini lingvistik asoslashga xizmat qila olishini ham unutmash kerak.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, B.Karimov va Sh.Mutalovlarning "... hozirgi davrda shakllanib boʻlgan turkiy millatlar faqat erkin umumiy faoliyat natijasida yotsiramay, borgan sari yaqinlashishi mumkin, chunki bizlarning turkiy tilimizni, madaniyatimizni, maʼnaviyatimizni, dunyomizni rivojlantirish kabi koʻplab fundamental umumiy maqsadlarimiz va porloq istiqbollarimiz bor" [Karimov B., Mutalov Sh., 1992. 15], -degan fikrlari masalaning mohiyatini toʻlaroq ochib berishga xizmat qiladi.